

Pauli Selkee, pappi.

18.12. 2014.

Pirkkala

Avioliitto kirkon tuntomerkkien ja olemuksen valossa

Kirkkomme uskonoppi perustuu vanhan kirkon uskontunnustuksiin, Augsburgin tunnustukseen sekä muihin ohjeellisiin tunnustusdokumentteihin. Näistä tärkein on ollut Lutherin Vähä Katekismus.¹ Tämä alkaa kymmenellä käskyllä, joita kirkkomme rippikouluissa on opeteltu ulkoa satoja vuosia. Voisiko olla, että kirkon avioliittokannalle löytyy pettämätön ja selkeä ratkaisu niistä? Seuraavassa tutkin avioliittoa kirkon tuntomerkkien ja olemuksen näkökulmista. Käyn myös keskustelua prof. Tuomo Mannermaan Lutherin teologian sovellusten tulkinnasta.

1. Onko avioliittokäsitys kirkon tuntomerkkeihin kuuluva asia?

Aluksi on keskeistä tarkastella kysymystä kirkon uskon ytimestä käsin. Tämä tapahtuu kysymällä miten tarkalleen ottaen kirkon tuntomerkit (*notae ecclesiae*) asiaan liittyvät. Ne on ymmärretty asioiksi, joista kristillinen kirkko voidaan tunnistaa ulkopuolelta käsin. Kirkolla on oltava tietynlaista sisällöllistä olemista ja ulkoista ilmentymistä, joka merkitsee ja ilmaisee sen kristilliseksi kirkoksi.

Luterilaisessa perinteessä varsinaisia kirkon tuntomerkkejä ovat evankeliumin puhdas julistus/opetus sekä sakramenttien toimittaminen asetussanojen mukaisesti.²

Luterilainen käsitys kirkon olennaisista, *kirkoksi tekevistä*, tuntomerkeistä on tarkka. Se myös poikkeaa *Jean Calvinin* (k. 1564) viitoittamasta reformoidusta perinteestä. Luterilaisen päätunnustuksen Augsburgin tunnustuksen seitsemäs artikla linjaa:

”kirkko on pyhien yhteisö, jossa evankeliumi puhtaasti julistetaan ja sakramentit oikein toimitetaan. Kirkon todelliseen ykseyteen riittää yksimielisyys evankeliumin opista ja sakramenttien toimittamisesta.”³

---

¹ Prof. Jouko Martikainen toteaa: ”Lutherin Vähä katekismus on uskomme rautaisannos,

² Gassmann & Hendrix, s. 167-8 ja Sasse, s. 106.

Arvostettu luterilaisen tunnustuksen tuntija, Saksan 1940 –luvun kirkkotaistelun ehdottomien luterilaisten johtaja, prof. *Hermann Sasse* korostaa, että nimenomaan evankeliumin julistus/opetus on kirkon tuntomerkki. Tässä on ratkaisevaa huomata luterilainen erottelu lain ja evankeliumin välillä.

Niinpä Sasse sanookin⁴, että luterilaisilla vain evankeliumin julistus (sakramenttien lisäksi) kuuluu kirkon tuntomerkkeihin siis erotuksena lain julistuksesta. Ja tässä on suuri ero luterilaisen ja reformoidun perinteen välillä. Jälkimmäinen korostaa kuuliaisuutta Jumalan käskyille kirkon tuntomerkkinä. Näin oikea etiikka nousee aidon kirkon tunnusmerkiksi. Tästä seuraa myös kirkkokurin, ja kirkkojärjestyksen kuulumisen reformoidun kristinuskon tulkinnan mukaisesti kirkon tuntomerkkeihin. Luterilainen tunnustus ei hyväksy tätä, vaan torjuu nämä lisäykset.

Mitä tästä seuraa avioliittokäsityksen kannalta? Avioliitto ei välitä evankeliumia, mutta on Martti Lutherin mukaan ”jumalallinen instituutio” ja Augsburgin tunnustuksen mukaan yhteiskunnallisen elämän ”jumalallinen järjestys”.

”Se ei kumoa valtiota eikä perhettä, vaan vaatii nimenomaan, että ne on säilytettävä jumalallisina järjestyksinä ja että rakkautta tulee harjoittaa näiden järjestysten puitteissa.”⁵

Avioliitolla on pysyvä asema, mutta asettamaani kysymykseen vastaan näin:

---

³ <http://www.evl.fi/tunnustuskirjat/augstunn.html#Kirkko>

⁴ ”Luterilainenkin kirkko voi luonnollisesti sanoa, että kirkko on siellä, ”missä Jumalan sana opetetaan oikein”, mutta kun se ymmärtää Jumalan sanan evankeliumin armovakuutuksesta käsin, evankeliumin julistus on sille kirkon varsinainen tuntomerkki. Totta kai kirkonkin täytyy julistaa lakia, niin kuin Jeesus Kristus julisti lakia. Mutta niin kuin armon julistaminen oli hänen ”omaa työtään”, hänen varsinaista pelastustyötään, niin evankeliumin julistaminen tekee kirkostakin kirkon. ”Rakasta lähimmäistäsi niin kuin itseäsi”, ”Kaiken minkä tahdotte ihmisten teille tekevän, se tehkää samoin heille” – tämän voimme kuulla synagogassakin, jopa suurten pakanallisten moraaliopettajien suusta, eikä näihin käskyihin tarvitse lisätä hitustakaan sellaista, mikä vähentäisi niiden arvoa Jumalan käskynä.” Sasse, s. 108.

⁵ Augsburgin tunnustus, XVI. ”Even though after 1520 marriage is no longer a sacrament for Luther, it is still godly institution, one that God has blessed with his word.” Juntunen, s. 199.

Kirkon avioliittokäsitys ei ole luterilaisen tunnustuksen mukaisesti varsinaisin kirkon kirkoksi tekeviin tuntomerkkeihin (*notae ecclesiae*) sisältyvä asia.

2. Kuuluuko avioliittokäsitys kirkon olemukseen vai sen hyvinvointiin?

Kun kysytään onko avioliittokäsitys kirkon olemukseen (*esse*) vai sen hyvinvointiin (*bene esse*) sisältyvä asia, arviointi käy hankalammaksi.⁶ Nimittäin kirkon uskon pysyvät asiat ovat piispainkokouksen määrittelemänä sellaisia joita kirkolla ”ei ole valtuutusta sisällöllisesti muuttaa”.⁷ Nämä kuuluvat kirkon olemukseen.

On välttämätöntä pohtia kuuluuko avioliittokäsitys kirkon uskoon eli sen oppikokonaisuuteen, joka sisältää sekä dogman, että pysyvän etiikan. Vai kenties muutoksenalaiseen etiikan alueeseen? Prof. *Tuomo Mannermaa* on korostanut, että luterilaisessa perinteessä kirkon uudistuksia on hyvä arvioida muuttumattoman kirkon uskon ja etiikan alueiden erotuksen avulla.⁸ Tärkeä on huomata, että etiikan alue sisältää paitsi pysyvää myös muuttuvaa aineista. Mannermaan erotteluja on myös kritisoitu. En mene siihen kysymykseen tässä enempää. Sen sanon, että jos häntä kritisoidaan tulee ensin kuvata ja ymmärtää hänen kantansa oikein. Kun Mannermaan usko ja rakkaus, laki ja evankeliumi – erotteluita on kritisoitu⁹, niitä ei ole tällöin perusteellisesti kuvattu. Itse en ole nähnyt

---

⁶ Näitä erotteluita — esse (olemus), bene esse (hyvinvointi) ja plene esse (täyteys) — on käytetty erityisesti piispuuden merkitystä koskevissa ekumeenisissa keskusteluissa. Ks. <http://library.episcopalchurch.org/glossary/esse-bene-esse-plene-esse>

⁷ ”Kirkon olemusta (*esse*) koskevat asiat ovat teologisesti sellaisia, joita kirkolla ei ole valtuutusta sisällöllisesti muuttaa. Niitä ovat esimerkiksi Raamatun kaanon, kirkon vanhat uskontunnustukset, Kristuksen asettamat sakramentit, evankeliumi ja näiden hoitamisen virka.” Piispainkokous 12.2. 2013. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/43B2EF6DD6C22ABFC2257703003FAE79/\\$FILE/lausunto%20kirkkohallitukselle.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/43B2EF6DD6C22ABFC2257703003FAE79/$FILE/lausunto%20kirkkohallitukselle.pdf) Ladattu 13.12. 2014.

⁸ Teol.yo. Kimmo Saastamoinen on korostanut, että kirkon asiakirjoissa oleva virallinen naispappeuspäätös on riippumaton Mannermaan tulkinnosta. Joten Suomen ev.lut. kirkko ei ole virallisesti sitoutunut Mannermaan teologisiin tulkintoihin. Tämä on tärkeä erottaa.

⁹ Mannermaa esitti Lutherin teologian soveltamisen periaatteensa vahvasti Lutherin konkreettisiin tekstinäytteisiin ankkuroituen naispappeutta käsittelevissä artikkeleissaan Teologisessa Aikakausikirjassa v. 1985-6. Hän debatoi niissä Anssi Simojoen kanssa.

Mannermaan erotteluja virkakysymyksessä ovat kritisoineet Simojoen ohella esim. prof. Jouko Martikainen, kirjassa: Arpa lankei ihanasta maasta (2000). ”Vielä 13 vuotta sitten

perusteellista kritiikkiä. Jos Mannermaan perustavat sovelluseriaatteet tahdotaan osoittaa virheellisiksi, on tämä asiallisesti tehtynä mahdollista oikeastaan vain ryhtymällä syvälliseen keskusteluun hänen kirjoitustensa kanssa. Mannermaa on kirjoituksissaan suorastaan linnoittautunut konkreettisiin Luther-teksteihin, joista hän johtaa sovelluksensa. Näin ollen hänen kaataminen vaatii hänen Luther-tulkintojensa osoittamista perusteellisesti vääriksi. Sitä kukaan ei ole kukaan ainakaan vielä tehnyt.

Tärkeää on huomata, että Mannermaan mukaan etiikan alue sisältää sekä muuttuvaa että muuttumatonta aineistoa. Moni suomalainen teologi¹⁰ ei ole tätä Mannermaan, muuttumatonta eli pysyvää etiikkaa, tarkennusta huomioinut. Näin hänen teologisista erotteluistaan on annettu puutteellinen kuva. Tämän vuoksi yleinen teologinen keskustelu on vaikeutunut. Tein aiheesta artikkelin v. 2004.¹¹ Myös Antti Raunio ja Olli-Pekka Vainio ovat tuoneet esiin, että Mannermaan tulkintaan sisältyy muuttumattomia eettisiä käskyjä.¹²

---

kirkolliskokouksemme ei pitänyt aiheellisena viran ja sukupuoliroolien suhteen selvittämistä. Se johtui osaltaan myös silloin käyttöön otetusta teologisesta yleisavaimesta eli uskon ja rakkauden kaksoisaspektista. Itse viran katsottiin kuuluvan uskon ”koriin”, viranhaltijan sukupuolen rakkauden ”koriin”. Edellinen on muuttumaton, jälkimmäinen muutettavissa. Uskon ja rakkauden kaksoisnäköala on sinänsä käyttökelpoinen teologinen summaario. Se sopii mielestäni kuitenkin huonosti pappeuden analysointiin. Siitä käsin ei tietääkseni ole tematisoitu tämän aiheen olennaista ongelmaa, nim. kysymystä Jumalan ykseyden suhteessa sukupuolen polariteettiin.” S. 109.

Tässä Mannermaan tulkinnasta esiintyy malli, jossa ei sanota olevan etiikan suhteen muuttumattomia käskyjä tai säädöksiä. Niitä ei mainita, eikä siksi käsitellä. Näin ollen kritiikki jää osittaiseksi.

Olli-Pekka Vainio käsittelee luterilaista etiikkaa laajasti ja kantaaottavasti artikkelissaan, Puhtaan hengen etiikka, kirjassa: Kadonnut horisontti. (2006). Hän kirjoittaa ”Puhtaaksiviljellyllä kahden korin periaatteella voidaan periaatteessa ajaa melkein mitä tahansa asiaa.” Mannermaata hän ei mainitse, eikä Mannermaan tekstejä mainita kirjallisuusluettelossakaan. Näin ollen jää epäselväksi missä määrin kritiikki kohdistuu häneen, ja missä määrin yksinkertaistettuja, vulgaareja Mannermaa-tulkintoja kohtaan. Vainio korostaa, että Lutherilla ja Raamatussa on ”varsin paljon etiikkaa jossa soveltamiselle ei paljoakaan jää sijaa. Erityisen jyrkkä Luther on seksuaalista käyttäytymistä koskevien käskyjen kohdalla.” s. 197.

¹⁰ Esim. Artikkelit, Samaa sukupuolta olevien parisuhde ja kirkon oppi. Hirvonen 2003.

¹¹ Hirvosen Mannermaa-tulkinta kaipaa täydennystä v. 2004. Lähetin sen Teologiseen Aikakausikirjaan arvioitavaksi ja julkaistavaksi. Palautteena sain, että asia oli tekstissä kunnossa, mutta kirjoitus oli liian pitkä. Artikkelit on luettavissa kotisivuillani: www.pauliselkee.fi Mainittakoon, että Vesa Hirvonen myöntää v. 2007 artikkelissaan, että Mannermaan tulkintaan kuuluu ”pysyviksi ilmoitettuja käskyjä”, ”niihin kuuluvat lähinnä dekalogin käskyt”. Homoseksuaalisuus, usko ja rakkaus. s. 208.

Tämä muuttumattoman oppikokonaisuuden ja muuttuvan sekä muuttumattoman etiikan erottelu voidaan tehdä myös ilman sitoutumista Mannermaan tulkintoihin. Näin ollen pyydän lukijaa seuraamaan argumentointia, ja näkemään siinä esiin tuleva dekalogin merkitys Mannermaan tulkinnoista riippumattakin. Kymmenen käskyä puhukoot omasta puolestaan.

Mannermaa korostaa selkeästi ja ilman mitään epäilyksiä lukuisia kertoja, että etiikan alueessa on pysyviä eli muuttumattomia käskyjä.¹³ Näitä ovat kymmenen käskyn lain toisen taulun käskyt: 4-10. Ensimmäinen taulu käsittelee uskon aluetta, ja toinen etiikan aluetta. Kun syvennyttään pysyvän etiikan käskyihin voidaan tehdä avioliittokäsityksen kannalta ratkaisevia huomioita. Vesa Hirvonen on väittänyt, että ”Raamatussa ei voida osoittaa olevan vastaavanlaisia normeja myöskään homoseksuaalisuudesta.”¹⁴ Asia liittyy Mannermaan naispappeutta puolustaviin kirjoituksiin. Hirvonen sanoo siis, että Mannermaan tulkintamallin mukaan Raamatussa ei voida osoittaa olevan homoseksuaaliset teot torjuvia ”normeja”, joten asia olisi samantapainen kuin Mannermaan mukaan naispappeudessa.

---

¹² ”Uskon ja rakkauden alueiden erottelu on kuitenkin keskustelussa usein yksinkertaistunut siitä muodosta, jossa Tuomo Mannermaa sen alun perin esitti. Mannermaa ei nimittäin väittänyt, että rakkauden alueella ei olisi voimassa mitään muuttumattomia käskyjä.” Raunio, s. 39.

Artikkeli, Homoseksuaalisuus ja teologia, Vainio, s. 165. Tässä hän tukeutuu alaviitteen perusteella Mannermaan Luther-tulkintaan.

¹³ ”Lainatusta tekstistä käy ilmi varsin selvästi Lutherin käsitys uskon muuttumattomuudesta ja rakkauden muuttuvuudesta – ellei rakkaudessa ole kysymys Jumalan vahvistamasta ja siten pysyvistä dekalogin käskystä. Dekalogin käsky on pysyvä sen tähden, että se on Jumalan vahvistama juuri keskeisenä luonnollisen moraalilain sisältönä (haureuden välttäminen). Jumalan erityinen säädös ei siis kumoa, vaan vahvistaa luonnollisen moraalilain, jonka Jumala on istuttanut jokaisen ihmisen sydämiin ja joka on ”elämän oma laki”. *Mannermaa*, s. 235.

”Lutherin teologia sisältää toisen, aivan erilaisen distinktion, nimittäin ”uskon” ja ”rakkauden” erotuksen. ”Uskon alue eli juuri oppikokonaisuus on muuttumaton; sen sijaan ”rakkauden alue” on puolestaan muuttuva – ellei asiasta ole kymmenen käskyyn verrattavaa erityistä säädöstä.” *Mannermaa*, s. 243.

”Toiseksi ne voivat kuulua sillä tavalla rakkauden piiriin, että on olemassa erityinen Jumalan käsky, joka tekee ne erityisellä tavalla muuttumattomiksi ja pysyviksi, vaikka ne ovatkin rakkauden peruskäskyn ilmauksia.” *Mannermaa*, s. 229. Jne. Aihepiiristä ks. lisää myös Eeva Martikaisen, *Doctrina evangelii*. Luterilainen oppikäsitys ja sen tulkinta.

¹⁴ Homoseksuaalisuus, usko ja rakkaus, 208.

Hirvonen pyrkii siis osoittamaan, että loogisesti Mannermaan Luther-tulkinnasta seuraa homoseksuaalisten parisuhteiden hyväksyntä. Tässä Hirvonen on väärässä.

Mannermaan tulkintamallissa nimenomaan on sisäänrakennettuna kyseisiä torjuvia normeja. Kuten jo todettua, on kymmenen käskyä Mannermaan pysyvää etiikkaa, ja sisältää siten normeja. Näistä käskyistä nimenomaan löytyy homoseksuaalisten tekojen torjunta.

Nimittäin peräti kolme käskyä edellyttää heteronormatiivisen avioliittokäsityksen.

Neljäs käsky ”Kunnioita isääsi ja äitiäsi” edellyttää heteroavioliiton.¹⁵ Siihen sisältyy kirkkomme uusimman kristinopin mukaan myös, että ”Jumalan tahto on, että jokaisella lapsella on isä ja äiti.” Katekismus toteaa myös, että ”Lapsella on puolestaan tarve ja oikeus voida kunnioittaa vanhempiaan.” Näin ollen vaikuttaa siltä, että neljäs käsky sekä edellyttää eri sukupuolta olevat vanhemmat, että korostaa lapsen tarvetta ja oikeutta tuntea nämä. ”Kunnioitus” on konkreettista, kun lapsi voi tuntea sekä biologisen isäntä ja äitinsä.

Kuudes käsky ”Älä tee aviorikosta” edellyttää heteroavioliiton.¹⁶ Siitä myös Katekismus monin sanoin opettaa käskyä selittäessään. ”Seksuaalisuus on osa Jumalan luomistyötä. Sen tarkoitus on palvella miehen ja naisen välistä suhteen syntymistä ja säilymistä.” ”Avioliitto on perheen perusta”. ”Elinikäisessä avioliitossa miehen ja naisen suhde voi parhaiten toteutua Jumalan tarkoittamalla tavalla”.

Kymmenes käsky ”Älä tavoittele lähimmäisesi puolisoa, työntekijöitä, karjaa äläkä mitään, mikä hänelle kuuluu.” Lutherin Vähän Katekismuksen selitysoasa, joka sisältyy tähän kristinoppiin tarkentaa, että kyse on ”vaimosta”.¹⁷ Näin ollen tämäkin käsky edellyttää eri sukupuolta ovat aviopuolisot.

---

¹⁵ Tämä käsky käsittelee perhettä. Iso katekismus 4. käsky, Luther. Katolisen kirkon katekismus, Neljäs käsky. <http://katolinen.fi/wp-content/uploads/2014/01/KKK-3.OSA-2.JAKSO-1.L-2052-2195.pdf>

¹⁶ Iso katekismus 6. Käsky, Luther ja Katolisen kirkon katekismus. <http://katolinen.fi/wp-content/uploads/2014/01/KKK-3.OSA-2.JAKSO-2.L-2196-2557.pdf>

¹⁷ <http://www.evl.fi/katekismus/>

Millaisen johtopäätöksen voimme johtaa prof. Mannermaan ilmaisemista näköaloista ja kirkkomme virallisesta uskonopista, Katekismuksesta? Johtopäätös on selkeä. Peräti kolme käskyä dekalogin toisesta taulusta – siis muuttumattomasta etiikan sisällöstä – edellyttää ja vaatii heteronormatiivisen avioliiton.

Nyt voimme vastata kysymykseen, kuuluuko avioliittokäsitys kirkon olemukseen (*esse*) vai sen hyvinvointiin (*bene esse*). Toisin sanoen onko avioliittokanta kirkolle sellainen, joka sen on otettava annettuna ja pysyvänä vai onko kirkolla lupa tehdä perustavia muutoksia avioliittokantaansa? Se onko avioliitto heteronormatiivinen vai sukupuolineutraali olemukseltaan on perustava asia. Kyse on normista ja periaatteellisesta asiasta. On kyse avioliiton luonteesta, ihmiskäsityksestä ja perhekäsityksestä. Kirkkomme tunnustuskirjoissa Luther lausuu, että ”kymmenen käskyä on jo ennalta kirjoitettu ihmisten sydämiin”.¹⁸ Tämä vahvistaa avioliiton heteronormatiivisen luonteen. Vaikka yhteiskunta muuttaa avioliiton sisältöä, on heteroavioliitto Lutherin sanoin ”ennalta kirjoitettu” kirkon uskoon.

Kuuluuko siis avioliittokäsitys kirkon olemukseen (*esse*)? Kyllä. Tämä johtuu siitä, että vaikka se ei sisälly kirkon tuntomerkkeihin, ja siksi aivan kovimpaan ytimeen, kuuluu avioliittokäsitys silti pysyvään ja muuttumattomaan etiikkaan. Kirkon pysyvään oppikokonaisuuteen. Kirkon uskoon, joka on sille annettu, joka sen tulee säilyttää ja antaa eteenpäin seuraaville sukupolville.

Tämän olen perustellut erityisesti sillä, että heteronormatiivinen avioliittokanta on määritetty ja lukittu kymmenessä käskyssä: jopa kolme käskyä linjaa kirkon avioliittokannan vain miehen ja naisen väliseksi. Tämä artikkeli oli rajattu vain kahteen erityiskysymykseen, joten lukuisat muut avioliittokäsitykseen liittyvät näkökulmat jäivät käsittelemättä.

Johtopäätös

Avioliittokäsitys ei kuulu kirkon varsinaisiin tuntomerkkeihin. Mutta heteronormatiivinen avioliittokanta sisältyy kirkon olemukseen. Se sisältyy kirkon pysyvään etiikkaan. Näin ollen luterilaisella kirkolla ei ole lupaa muuttaa avioliittokäsitystään sukupuolineutraaliksi.

---

¹⁸ Iso Katekismus, s. 145.

Kirkon kutsumus on olla uskollinen Jumalalta saamalleen ”uskon talletukselle” (*depositum fidei*): ”Pidä tallessa, Timoteus, se mikä on uskottu sinun haltuusi! Torju jumalattomat tyhjät puheet ja vastaväitteet, joita tiedon nimellä kulkeva valhetieto keksii.” 1. Tim. 6:20.

Lähteet ja kirjallisuus:

Gassmann Günther & Hendrix Scott

Johdatus luterilaiseen tunnustukseen. Kirjapaja. Helsinki. 2005.

Juntunen, Sammeli

Artikkeli, Sex.

Engaging Luther. A (New theological Assesment.

Editet by Olli-Pekka Vainio. Cascade books. Eugene, Oregon. 2010.

Katekismus

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kristinoppi. Hyväksytty

Kirkolliskokouksessa vuonna 1992. <http://www.evli.fi/katekismus/>

Ladattu 14.12. 2014.

Mannermaa, Tuomo

Paralleeleja. Lutherin teologia ja sen soveltaminen. STKSJ 182.

Helsinki 1992.

Martikainen, Eeva

Doctrina evangelii. Luterilainen oppikäsitys ja sen tulkinta.

STKSJ 143. Helsinki. 1985.

Martikainen, Jouko

Artikkeli, Patrivirka ja matrivirka – kirkon virka

Antinomismin, doketismin ja naisemansipaation puristuksessa.

Arpa lankesi ihanasta maasta. Piispa Olavi

Rimpiläisen juhlaKirja. Oulun hiippakunnan tuomiokapituli.

Kirjapaja. Helsinki. 2000.

Artikkeli, Kotialttari – Kirkkovuoden kuvat – Vähä katekismus

Heikkinen, Jouko M.V. ja Koivula Veijo (Toim.)

Kuninkaani on tieni. Professori Jouko N. Martikainen

75 vuotta. Väyläkirjat. 2011.

- Hirvonen, Vesa   Artikkele, Samaa sukupuolta olevien parisuhteet ja kirkon oppi.
Synti vai siunaus. Homoseksuaalit, kirkko ja yhteiskunta.
(Toim. Martti Nissinen ja Liisa tuovinen)
Kirjapaja. Helsinki. 2003.
Artikkeli, Homoseksuaalisuus, usko ja rakkaus.
Homoseksuaalisuus Raamatussa ja kirkon opetuksessa.
Toim. Antti Saarelma. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 101.
Kirkon tutkimuskeskus. Tampere. 2007.
- Pannenberg, Wolfhart   Revelation and homosexual experience.
<http://www.christianitytoday.com/ct/1996/november11/6td035.html?start=1>
Ladattu 18.12. 2014.
- Piispainkokouksen lausunto 1/2013 Kirkkohallitukselle.
[http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/43B2EF6DD6C22ABFC2257703003FAE79/\\$FILE/lausunto%20kirkkohallitukselle.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/43B2EF6DD6C22ABFC2257703003FAE79/$FILE/lausunto%20kirkkohallitukselle.pdf) Ladattu 14.12. 2014.
- Raunio , Antti   Järki, usko ja lähimmäisen hyvä. Tutkimus luterilaisen etiikan ja
Ja diakonian teologian perusteista. STKSJ 252. Helsinki. 2007.
- Sasse, Hermann   Olen luterilainen. SLEY-kirjat. Jyväskylä. 1992.
- Selkee, Pauli   Hirvosen Mannermaa-tulkinta kaipaa täydennystä.
Artikkeli. 2004. www.pauliselkee.fi
- Suomen ev.lut. kirkon Tunnustuskirjat
<http://www.evl.fi/tunnustuskirjat/> Ladattu 14.12. 2014.
- Vainio, Olli-Pekka   Artikkele, Homoseksuaalisuus ja teologia.
Homoseksuaalisuus Raamatussa ja kirkon opetuksessa.
Toim. Antti Saarelma. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 101.
Kirkon tutkimuskeskus. Tampere. 2007.

Artikkeli, Puhtaan hengen etiikka.

Kadonnut horisontti. Näkökulmia uskoon, valtaan ja totuuteen.

(Toim. Erkki Koskenniemi, Timo Nisula ja Olli-Pekka Vainio.

Näkökulmia uskoon, valtaan ja totuuteen.

Kustannus Oy Arkki. Helsinki. 2006.